

Perenyei Monika

Az Óperenciás-tengeren innen és túl

Jakab Irén „Firkálás a művészetterápiában” című írása elé

„Az óceán e partján szeretném megemlíteni azt a segítséget, amelyet (többek között) dr. Jakab Iréntől kaptam” – írja San Franciscóban *Az örültek művészetének felfedezése* című korszakos könyv szerzője, John M. MacGregor 1988-ban.¹ Az „örültek” művészetének befogadástörténetét feltáró, kézikönyv formában kiteljesedő vállalkozás 1971-ben vette kezdetét, amikor MacGregort a művészet és a pszichiátria kapcsolatát bemutató, végül tizenöt éven át a torontói Ontario College of Art-on meghirdetett előadássorozattal bízták meg. A könyv köszönetnyilvánításával Jakab Irén illusztris társaságba került: az óhazában, az „Óperenciás-tenger” ezen oldalán a közel két évtizeden át tartó kutatásaiban különösen Anna Freud segítette a kanadai művészettörténészt. A Princeton Egyetemen 1966-ban végzett MacGregort az akkoriban még szokatlannak számító témájával nyitottan fogadta a zürichi C.G. Jung Intézet, és megnyílt előtte a nagymúltú londoni Bethlem Hospital archívuma; visszatérő látogatója volt a torinói Lombroso Gyűjteménynek, valamint a heidelbergi Sammlung Prinzhornnak, amelynek 1973-tól 2001-ig Dr. Inge Jádi volt a kurátora.² Munkájában MacGregor nem kisebb alkotókra támaszkodhatott, mint az *art brut* szellemi atyja, az „antikulturális pozíció”-ból beszélő Jean Dubuffet³ és az örületet a tizedik múzsaként megidéző osztrák képzőművész, Arnulf Rainer. Konzulensei között találjuk az *outsider art*-ról megjelent első monográfia⁴ szerzőjét, a szürrealizmusban jártas, Dubuffet nyomdokain járó kenti művészettörténészt, Roger Cardinalt és az *art brut* referenciagyűjteményeként ismert lausanne-i Collection de l’Art Brut vezetőjét, a pszichiátriához egyébként távolságtartással viszonyuló Michel Thévoz-t. A gazdagon illusztrált kézikönyv kiadásának útját a tudós művészettörténész Ernst H. Gombrich egyengette, aki az alkotófolyamat megértésében a lélektani és a kognitív pszichológiai

¹ John M. MacGregor: *The Discovery of the Art of the Insane*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989, xviii.

² Lásd Christian Beetz: *Zwischen Wahnsinn und Kunst – Die Sammlung Prinzhorn*, dokumentumfilm, 75’, 2010. A filmben megszólal Dr. Inge Jádi és Dr. Jádi Ferenc is.

³ Jean Dubuffet: *Asphyxiating Culture and Other Writings*. New York: Four Walls Eight Windows, 1986. (A „Fojtogató kultúra” című esszéét Dubuffet francia nyelven 1968-ban írta.)

⁴ Roger Cardinal: *Outsider Art*. London: Studio Vista, 1972.

ismereteket is mozgósította nem függetlenül elődje, Aby Warburg paradigmaváltó, az esztétikai autonómia határát átlépő és a pszichoanalitikai ismereteket befogadó munkásságától.⁵

A könyv megjelenése után (az 1990-es évek elején járunk) a pszichoanalitikus műértésben ugyancsak érdekelt New York-i művészettörténész, Donald Kuspit írt róla recenziót a trendformáló *Artforum*-ban, és témánk szempontjából releváns, ma is elevenünkbe (kutatói énünkbe) vágó kérdéseket fogalmazott meg: Miért részesítjük előnyben az irracionális művészetet a romantika óta? Miért idealizálja a nyugati társadalom a látszólag kontrollálatlan, „közvetlen” kifejezőmódot? A pszichiátriai művészet esztétikai hozadéka, írja metszőn Kuspit, hogy hatást gyakorolt azon modern művészekre, akiket vonzott a freudi úton felfedezhető tudattalan, de nem kívántak örökre elveszni benne. Az „őrült” művészet affektív ereje tagadhatatlan, folytatja, ugyanakkor általánosságban elmondható, hogy technikai és kifejezői korlátai hamar nyilvánvalóvá válnak, ahogy az újdonság varázsa elhalványul. Mindez azonban nem cáfolja, hogy értékes betekintést nyújt a psziché működésébe, amely minden bizonnyal bonyolultabb, mint a művészet működése, és sürgetőbb megérteni.⁶ Mindamellet, hogy az *art brut* (vagy *outsider art*: a marginalizált léthelyzetben élők képalkotása) művészetelméleti, művészetszociológiai és lélektani kontextusban mára kritikai szempontok szerint gazdagon elemzett jelenség⁷, Kuspit megjegyzései élesen bevilágítják azt az interdiszciplináris határmezsgyét, amely a hatvanas évektől egy forrongó, politikailag egyáltalán nem ártatlan diszkurzív tereppé vált az orvos-terapeuták és a marginalizált kisebbségek képalkotására érzékeny műértők kollaborációjában. Művészet és pszichiátria összjátékában ugyanis, úgy vélem, a gyógyítás mellett a művészet szerepvállalásának is tétje van. A művészet gyakorlati alkalmazása egyfelől instrumentalizálásához vezethet, másfelől a heteronómia törvényszerűségeinek engedve terápiás módszer szerves részeként valódi társadalmi igényekbe ágyazódhat.

Pontosan ez a hivatástudattal és kételyekkel teli nehéz terep, amelybe Jakab Irén (1919, Nagyvárad – 2011, Boston) a vasfüggöny korlátos világát az ötvenes évek végén maga mögött hagyva belépett, és amelyben a jelek szerint a mára sokat hivatkozott szerzővel, MacGegorral is megismerkedett. De hol?

MacGregor köszönetnyilvánításán időzve a topekai (USA) Menninger klinikán akad meg a szemünk – mint egy mesebeli hétmérföldes csizmában visszalépünk az Atlanti-óceán túlsó partjára –, és máris a kifejezéspszichopatológiai irányzatok

⁵ Ernst H. Gombrich, Aby Warburg szellemi életrajzának szerzője 1959-től nyugdíjba vonulásáig, 1976-ig volt a londoni Warburg Intézet igazgatója. Ernst H. Gombrich: *Aby Warburg. An Intellectual Biography with a Memoir on the History of the Library by F. Saxl*. London: The Warburg Institute, University of London, 1970.

⁶ Donald Kuspit: The Art of the Insane. *Artforum*, 1990. jún. 8. <https://www.artforum.com/columns/the-art-of-the-insane-204767/>

⁷ Lásd *The Artist Outsider. Creativity and the Boundaries of Culture*. Eds. Michael D. Hall, Eugene W. Metcalf Jr., Roger Cardinal. Washington, London: Smithsonian Institution Press, 1994.; Anne E. Bowler: *Asylum Art: The Social Construction of an Aesthetic Category*. In: Vera L. Zolberg – Joni Maya Cherbo (eds.), *Outsider Art. Contesting Boundaries in Contemporary Culture*. Cambridge University Press, 1997.; Hal Foster: *Blinded Insights. On the Modernist Reception of the Art of the Mentally Ill*. In: *Prosthetic Gods. (October Books)*. The MIT Press, 2006, 193-223.; Daniel Wojcik: *Outsider Art, Visionary Worlds and Trauma*. University Press of Mississippi, 2016.; Lynne Cooke (kurátor és katalógus-szerk.): *Outliers and American Vanguard Art*. Washington: National Gallery of Art, 2017. <https://www.nga.gov/exhibitions/outliers-and-american-vanguard-art>

változásának és a művészetterápia kibontakozásának töredékes, de csomópontokat látni engedő térképén találjuk magunkat: Jakab Irén itt közölt írása, a „Scribbling in the Art Therapy” 1965 márciusában, a topekai állami kórházban végzett munkája során született. MacGregor nagyrabecsüléssel adózik a topekai Menninger Alapítvány orvosainak, akik nagyszerű otthont biztosítottak számára az itt folytatott tanulmányai alatt, és a Kansas állam fővárosában működő intézmény Jakab Irén emlékeiben is a befogadás biztonságot adó helyeként élt. Az 1919-ben alapított Menninger Alapítvány (klinika, szanatórium és pszichiátriai iskola), amely pszichoanalitikusan orientált terápiás módszerével, a világ minden tájáról érkező páciensek ellátásával és rezidensek továbbképzésével írta be magát a pszichiátriatörténetbe, Jakab Irén vándoréveiben fontos állomásnak bizonyult. Egy beszélgetésben a közép-nyugati várost barátságos helyként festi le, ahol az idegent fenntartások nélkül helyiként kezelik.⁸ Meghatározó élmény ez az Atlanti-óceán túlsó partjára végül 1962-ben megérkező pszichiáter-pszichológus számára, aki MacGregornál valószínű, hogy korábban, 1966-ig időzött Topekában, de a Menninger Alapítvány így is az átmeneti otthon közös élményét jelenthette kettőjük kapcsolatában, amely később az egymás szakterülete iránti kölcsönös érdeklődésben bontakozhatott ki. MacGregor 1971-ben kezd a művészet és pszichiátriai kapcsolatának egy előadássorozattal is motivált intenzív kutatásába, Jakab Irén egy 1969-ben megjelent, bőséges szakirodalmat felvonultató tanulmányban művészet és pszichiátria egymásra hatását tárgyalja: különféle tudat- és mentális állapotok reprezentációja szerint csoportosítja az irodalmi, művészeti és pszichiátriai művészeti példákat, mindezt történeti perspektívába rendezve.⁹ A rendszerezésen keresztüli megértés vágyát és ambícióját közvetíti ez a széles kitekintésből születő, különféle kifejezéspatológiai halmazokat felállító dolgozat, amellyel a szerző a hatvanas évek forrongó diskurzusának egy fázisképét is ránk hagyta: Jakab inkább tablóba rendezve felmutat, semmint elemez ebben az 1969-es írásban; a szerzőt később is a kompetenciakörök tiszteletben tartása jellemzi az egyre inkább multidiszciplinárisra váló praxisában.

Jakab Irén életrajzának részletes közlése alól felment az *Ars Hungarica* folyóirat 2021-ben megjelent tematikus száma¹⁰, amelyet munkásságának szenteltünk, így a továbbiakban az 1965-ös „Scribbling” című cikk keretezésében releváns életrajzi adatokat emelem ki, majd olyan referenciákat hozok, amelyek a *firkálás* terápiás alkalmazásához hozzászóló tanulmánnyal, az esettanulmányok közlésében megnyilatkozó szemléletmóddal összefüggésbe hozhatók.

⁸ „A MidWest emberei nagyon kellemesek, az idegent úgy veszik, mint az ottanit. Könnyen befogadnak azért, mert ők is, és az elődeik is ezt a sorsot járták, a nagyapák még lovas kocsival érkeztek, így az újonnan érkezettnek nagyon barátságosan fogadják. Ott dolgoztam két évig, ekkor írtam a szakvizsga bizottságnak, hogy szeretném a szakvizsgát letenni. Jól van, mondták, látjuk, van ötven dolgozata, akkor menjen el három évre rezidensnek, majd két év praxis után jelentkezhet a szakvizsgára [nevetés]. Már úgy mentem a Menninger Klinikára rezidensnek, hogy közben a gyermekintézetben (Kansas Neurological Institute) a szakvizsgára készülöket, a Menninger rezidenseit neurológiából én készítettem fel [nevetés].” Művészet és terápia: Tényi Tamás beszélgetése Jakab Irénnel. *Ars Hungarica*, 2021, 47(3): 246-254. (250.)

⁹ Irene Jakab: Art and Psychiatry. Their Influence on Each Other. In: Uő (ed.), *Art Interpretation and Art Therapy*. Basel, New York: S. Karger, 1969, 90-123.

¹⁰ Hárdi István: Jakab Irén – tudomány és barátság. *Ars Hungarica*, 2021, 47(3): 235-238.; Művészet és terápia: Tényi Tamás beszélgetése Jakab Irénnel. *Ars Hungarica*, 2021, 47(3): 246-254. Lásd még: <https://www.psyartcoll.mta.hu/hu/hirek/2011/09/21/nekrolog-jakab-iren-md-ph-d-1919-2011>

Jakab Irén 1959-ben a filozófus Jean Brun meghívására hivatalos útlevéllal érkezett Párizsba, hogy a Sorbonne-on a kreativitásról és a páciensek rajzainak pszichiátriai alkalmazásáról tartson előadást. „Ajánlólevele” az 1956-ban az Akadémiai Kiadó gondozásában német és francia nyelven megjelent kifejezéspszichopatológiai könyve volt,¹¹ amelyet máig a pécsi Reuter Camillo Gyűjtemény¹² legteljesebb katalógusaként tarthatunk számon, és amely az „1956. év legszebb könyve” címet is kiérdemelte.¹³ A szakmai elismerés ellenére, az ideológiai alapon korlátozó, kandidátusi fokozatát visszatartó pártállam és a lehetőségektől ígéretes, szabad levegőjű nemzetközi közeg feszültségében Jakab az emigrációt választja. Nyelvtudásának (magyar, francia, német, román, majd angol), sokoldalú képzettségének (neurológia, pszichiátria, pszichológia), széleskörű érdeklődésének (lélektan, pedagógia, művészet, irodalom), nem utolsósorban az idegenben helytállás egzisztenciális présében megmutatkozó rátermettségének köszönhetően 1959-ben már a veronai Lombroso-kongresszuson frissen alapított nemzetközi kifejezéspszichopatológiai társaság (SIPE) elnökségi tagjai között találjuk.¹⁴

Párizs után Zürich a következő állomás, ahol az egyetem klinikájának előbb a neuropatológiai laboratóriumában, majd a gyermekpszichiátrián kap állást. Megkapó, gondolatmenetünk kibontásában figyelemre érdemes részlet: hogy a gyerekekkel szót értsen, megtanul „svájciul”, gyerek „svájciul”. A híres Burghölzli klinikán Manfred Bleuler, a skizofrénia fogalmát bevezető orvos, Eugen Bleuler fiának konferenciáit és betegbemutatóit látogatja, akinek engedélyével¹⁵ rajzokat gyűjt a páciensektől. A „Scribbling” cikk keretezéséhez ez egy fontos mozzanat, amely motivációk és ambíciók sűrűsödési pontjaként is érthető. A pécsi években kiérlelt kutatási téma, a páciensek grafikai megnyilatkozásának értése és értelmezése az emigráció kezdeti időszakában mintha egyszerre jelentené a folytonosság megtartó élményét és a beilleszkedést segítő, értéket teremtő pionír szerep lehetőségét. A hazai közegben egyedülálló, a pszichiátria nemzetközi fejleményeivel szinkronnak mutató, könyvészeti szempontból kimagasló munkájával Jakab Irén éppen a művészetterápia alakulásának kezdeti, az intézményesülést megelőző gomolygó időszakában lépett a művészet és a pszichiátria átfedésében formálódó mezőbe: ez a „szép könyv” kaput jelentett számára egy olyan világba, ahol dialogikus módon gyarapíthatta tovább egy már ekkor történetinek számító gyűjtemény rendszerezésével szerzett ismereteit.

¹¹ Irene Jakob: *Zeichnungen und Gemälde der Geisteskranken. Ihre Psychiatrische und künstlerische Analyse / Dessins et peintures des aliénés. Analyse au point de vue psychiatrique et artistique*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956. Magyarul (és angolul) H. Zs. hosszan követett esettanulmányával kiegészítve 1998-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál (*Képi kifejezés a pszichiátriában / Pictorial expression in psychiatry*). A könyv keletkezésének körülményeit, Jakab Irén és a képzőművész Martyn Ferenc együttműködését Aknai Katalin kutatta. Aknai Katalin: *Egy könyv születési. Adalékok Jakab Irén művészet- és kifejezéspszichológiai szakkönyvének keletkezéséhez*. *Ars Hungarica*, 2021, 47(3): 269-292.

¹² Dezső Krisztina (szerk.): *Dr. Reuter Camillo, egy XX. századi pécsi polgár és elmeorvos munkássága*. Pécs: PTE Általános Orvostudományi Kar, 2021.

¹³ Az oklevél, amelyet Jakab Irén bekeretezve őrzött, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény Jakab Irén hagyatékában található. (Képet lásd a cikk végén.)

¹⁴ Irene Jakob: The history of the founding of the Société de Psychopathologie de l'Expression (SIPE) and the early development. *Psychiatria Hungarica*, 2010, 25: 276-290.

¹⁵ Művészet és terápia. Tényi Tamás beszélgetése Jakab Irénnel. *Ars Hungarica*, 2021, 47(3): 246-254. (248.)

Felmerül azonban, hogy amennyire pécsi miliőben a személyesen már nem ismert páciensek rajzainak értelmezésében fogódzót jelentett számára a modern művészet elismert mesterétől, Martyn Ferencről tanult képzőművészeti szempontrendszer, a hatvanas évek terápiás gyakorlatának nemzetközi közegében ez inkább korlátnak bizonyult. A közel tíz évvel később, a pszichoanalízist befogadó klinikai közegben, Topekában születő Scribbling cikk éppen ezt a hangsúlyeltolódást örökíti meg. A nyelvi transzferekben, illetve professzionális és laikus, verbális és nonverbális kifejezőrendszerek átfordításában létező terápiás környezetben a könyve írása idején, 1956 előtt még diagnosztikus segédeszközként értelmet nyerő pszichiátriai módszer 1965-ben inkább egy terápiás nyereséget hozó, kommunikatív médiumnak mutatkozik Jakab Irén megközelítésében. Egy évvel a Scribbling közzlése után, 1966-tól Jakab már a Harvard Egyetem ugyancsak freudiánus McLean Intézetében folytatta tudományos munkáját.¹⁶ Itt a művészet terápiás alkalmazásának kidolgozásában gyógyítóként, valamint szakmai fórumok szervezésével és kiadványok szerkesztésével vett részt egészen 1974-ig, amikor Pittsburgh-be tette át a székhelyét és ahol a művészetterápiát egy komplex, általa multidiszciplinárisnak és multimodalitásúnak nevezett gyerekfejlesztő módszerbe, nevezetesen a ma is működő John Merck Programba építette be.

A következőkben a hatvanas évek művészetterápiás szempontból releváns írásainak és kiállításainak egy szubjektív tablójába helyezem a Scribbling cikket, hogy a korszellemben illő motívumait érzékeljük.

Harald Szemann (1933–2005), a svájci művészettörténész-kurátor 1963-ban saját Volkswagenjén, adminisztrációs kötöttségektől teljesen mentesen szállít képeket a heidelbergi Sammlung Prinzhornból Bernbe, amelyeket az igazgatása alatt álló Kunsthalleban állítanak ki. Szemann art brut iránti szenvedélyes elhivatottsága 1972-re kánonformáló tényezővé válik: a kortárs művészet rangos nemzetközi seregszemlájén, a kasseli Dokumentán *Magánmitológiák* címen összeállított kuratori programjában párhuzamos képi világok példáiként mutatja be a mentális betegek rajzait és festményeit a már említett heidelbergi, továbbá a Bern melletti Waldau Psychiatry Collection-ből válogatva. Ugyancsak 1972-ben jelenik meg Roger Cardinal könyve, az *Outsider Art*, amely legitimálja a pszichiáterek és művészettörténészek közti párbeszédet: kimondja a művészet terápiás hatását, és Michel Foucault és R. D. Laing nyomdokain haladva a teljesség létélményének érdekében a józanész és az örület közötti szakadék felszámolása, egy új kommunikációs szintakszis mellett foglal állást.¹⁷ A művészettörténész elemzései közt megjelenik a vizionárius építész, amely az 1970-es évektől Jakab Irén számára is kitüntetett terület lesz, illetve a scribbling

¹⁶ „A McLean Hospitalban dolgoztam ki art-terápiát. A McLeanben akkoriban az a foglalkoztató terápiaik között szerepelt. Nem volt külön art-terápia. Ezt akkor létesítettem, mikor Pittsburgh-be kerültem (1974-től. P.M.). A Boston Egyetemen egy munkatársamnak, Xénia Lucasnak volt egy docensi tanszéke, az ő előadásai keretében tartottam vendég-előadásokat a diákoknak. Nem pszichiáterek voltak, hanem pszichológusok, tanárok. Elég korán már az elemi iskolák tanítói is érdeklődtek ez iránt, mert a gyerekekkel így jobban tudtak kontaktust teremteni. Ez a felhasználási terület, úgy vélem, nagyon fontos a művészetterápia vonalán. A McLean Hospital freudiánusan orientált volt, Stanton volt a pszichiátria vezetője, analitikus volt, de nagyon érdekelte a szociálpszichiátria is, azt is bevezette, a személyzet és a betegek közötti dinamika nagyon érdekelte őt, erről közölt is könyvet és közleményeket.” Művészet és terápia. Tényi Tamás beszélgetése Jakab Irénnel. *Ars Hungarica*, 2021, 47(3): 246-254. (251.)

¹⁷ Roger Cardinal: *Outsider Art*. London: Studio Vista, 1972, 23.

jelentőségét is felméri: „Egy gyermek vagy egy örült firkálmányát néha egy konkrét dolog ábrázolásaként mutatják be: a készítője számára azonban láthatóan nem okoz nehézséget annak felismerése, ami mások számára torz, ha nem teljesen formátlan. A »derealizáció« nem a valóság hiányát jelenti, hanem egy másik valóság fokozódását.”¹⁸

A firkálmányok és a reprezentáció kapcsolatának kérdésén haladva szubjektív tablónk következő eleme Gombrich egy 1951-es esszéje, amely 1963-ban jelent meg kötetbe szerkesztve. Az *Elmélkedések egy vesszőparipáról, avagy a művészi forma gyökerei*¹⁹ című dolgozatában a szerző eloldja a művészetet a reprezentáció mimézis-elvétől, és a képalkotást pszichológiai diszpozíciókba helyezve a hasonmás helyett a *helyettesítésre* helyezi a hangsúlyt. A tekintélyes művészettörténész a formaképzés lélektani eredőiről elmélkedik – olyan interdiszciplináris gondolkodókra hivatkozva, mint Ernst Kris, Anton Ehrenzweig és Révész Géza – vállalva, hogy témája nem divatos.

„Az a gondolat, hogy a művészet inkább »alkotás« (*creation*), mint »utánzás« (*imitation*), meglehetősen közismert már. [...] Van azonban egy másik félreértés, amely ellen fel kell vértelnünk magunkat. Gyakran úgy igyekszünk – ösztönösen – megmenteni a reprezentációval kapcsolatos eszméinket, hogy átemeljük egy másik szintre. Amikor a külső világban nem akadunk olyan motívumra, amelyre a képmás referálhat, akkor úgy vesszük, hogy a motívum a művész belső világát érzékelteti. A primitív vagy a modern művészetről szóló számos kritikai (vagy kritikátlan...) írás árulkodik e feltételezésről. De a hasonmás naturalista fogalmának álmokra és víziókra való alkalmazása (nem is beszélve a tudatalatti képmásokról) egy sor kérdést vet fel. [...] A rémes szörnyeteg vagy a vidám arc, amit szórakozottan noteszünk lapjaira firkálunk, nem úgy ugrik elő elménkből, mint ahogy a festék nyomódik ki a tubusból. Természetesen minden képmás jellemzi valami módon készítőjét, de ezt egy bizonyos előzetes valóság fényképeként felfogni a képmás-készítés egész folyamatának félreértése.”²⁰

Gombrich gondolatai – nem véletlenül – a firkálás terápiás alkalmazásában elmélyülő analitikus, Marion Milner munkájára hatnak ekkor bátorítólag.²¹ Milner 1943-tól 1959-ig állt párbeszédben páciensével, Susannal, aki a másfél évtizedes kapcsolat alatt *scribbling*-ek százait szállította a terápiás ülésekre. Milner a „firkált” képekkel dúsitott beszélgetésekben eszmélt rá, hogy az analízis során az analitikus is feltárulkozhat, és a firkálmányok láttán felmerülő irodalmi asszociációit nem kell, hogy elhallgassa, mert az a kettejük közti megértést, a gyógyulást segíti. Az art brut alkotók megértésében és világuk közvetítésében Jakab Irén is előszeretettel fordult költők képeihez, mint ahogy

¹⁸ „A child's or a madman's scribble is sometimes offered as a representation of a very specific thing: the creator seems to have no difficulty in recognizing what for others is misshapen if not utterly formless. 'Derealization' does not mean lack of any reality at all, but an intensification of a distinct reality”. Cardinal, 1972, 40.

¹⁹ E. H. Gombrich: *Elmélkedés egy vesszőparipáról, avagy a művészi forma gyökerei*. Ford. Rohonczy Katalin. In: Horányi Özséb (szerk.), *A sokarcú kép*. Pécs: JPTE Egyetemi Könyvtár, 1982, 15-25.

²⁰ Gombrich, 1982, 27.

²¹ Pszichoanalitikai szempontból a művészet helyettesítés, mielőtt kommunikáció lenne, írja Milner, és ez összhangban van Gombrich meglátásával: egy műalkotás mielőtt hasonmás, leginkább helyettesítés (*substitution*), mielőtt kommunikáció, leginkább alkotás (*creation*). (Marion Milner [1969]: *The Hands of the Living God. An Account of a Psycho-Analytic Treatment*. London: Virago Press, 1988, 240.)

azt a Los Angeles-i Watts Tornnyok bemutatásánál is teszi az 1975-ös *Imaginary Dwellings* című filmbe: az itáliai bevándorló Simon Rodia motivációinak megértéséhez Áprily Lajos *Menekülő*²² című versét idézi, amelyet egyben az elemző pszichiáter saját helyzetére való reflexióként is érthetünk. Milner Susan gyógyulásának történetét, mint egyedülállóan részletes esettanulmányt a rajzok egy részével és az időközben kiérlelt gondolataival összefűzve 1969-ben közölte *The Hands of the Living God* címen.²³

Szubjektív tablónk része, ha meglepő is, R. D. Laing. 1965-ben nyílik meg a pszichiáterek és páciensek közösségeként ismertté vált Kingsley Hall London keleti határában, amely a demokratikus pszichiáter, Laing védőszárnya alatt működik. A Jakab Irén Srcibbling cikkében közölt két eset egyikére kórtörténetével, nevezetesen regresszióban történő „piszkolásával”, valamint a terápiás megoldásban, az exkrétumot behelyettesítő festék elfogadásában is kísértetiesen emlékeztető Mary Barnes Kingsley Hall első lakója volt, ahol Laing mellett épült fel és vált festővé, majd saját történetét is elbeszélő íróvá. A kollégái szemében konzervatív, mert a „korszerű” sokkterápiát határozottan elutasító, a pszichiátriai szakzsargon hasznosságát és a szkizofrénia létezését is megkérdőjelező Laing *The Divided Self* című forradalmi könyve 1964-ben jelenik meg újra. Referenciái között ekkor már nemcsak Sigmund Freud híres tanulmánya, a *Rossz közérzet a kultúrában* (1929), hanem a Freud-esszé alapján a pszichoanalízis filozófiáját kibontó²⁴ Herbert Marcuse is szerepel, akinek ugyancsak 1964-ben jelent meg *Az egydimenziós ember* című írása. A Fal mindkét oldalán kifejlődő társadalmi berendezkedést elnyomó társadalomként bemutató filozófus azokat az automatizmusokat tárja fel, amelyek során az egyén belsővé teszi a külső társadalmi kontrollt. A fejlett ipari civilizáció legnyugtalanítóbb aspektusa az irracionális racionális jellege: a termelékenység, a hatékonyság, a pazarlás szükségleté válása, a tárgyak világának az emberi test protéziseként való elfogadása.

Marcuse freudi indíttatású gondolataival megérkeztünk a magát ugyancsak freudiánusként identifikáló Jakab Irénhez, a Scribbling szöveg közvetlen kontextusához, és annak első mondatához. „Teljesítményorientált világban élünk” – olvassuk a pszichiáter asszony felütését, és ebben nincs kímélet. A filozófussal szemben azonban az orvos nem elemzi a társadalmi folyamatokat, cselekednie kell, lokálisan. A gyógyítás ebben az esetben a teljesítményorientált világba való beilleszkedés segítése, vagy a produktivitással mérő társadalomtól való leszakadásban szerzett sérelmek csillapítása. A terapeuta elsődleges feladata a kommunikáció beindítása, a firkálásnak pedig ebben lehet szerepe. Erről, a firkálásnak a páciens és a terapeuta közti megértést segítő alkalmazásáról szólnak a cikkben közölt esettanulmányok.²⁵

²² <https://hycry.wordpress.com/2010/09/25/aprily-lajos-a-menekulo/>

²³ Marion Milner (1969): *The Hands of the Living God. An Account of a Psycho-Analytic Treatment*. London, New York: Routledge, 2010. Adam Phillips bevezetőjével.

²⁴ Herbert Marcuse (1956): *Eros and Civilisation. A Philosophical Inquiry into Freud*. London, New York: Routledge, 2023.

²⁵ Az írás a *Journal of Music Therapy*-ban jelent meg, ezért a szöveg utolsó bekezdésében Jakab Irén a grafikus művészetek területén alkalmazott firkálás zenei ekvivalenséről elmélkedik. Idegen terepre tévednék, ha e felvetés megítélésébe bocsátkoznék, nem teszem.

Konklúziókhöz közeledve, a Scribbling cikknek a nemzetközi diszkurzusban elfoglalt helye után, a közleménynek az anyanyelvi közeggel folytonosságot mutató részleteit nézzük meg, egészen pontosan kettőt. Elsőként vegyük mindjárt az első esettanulmányt, amely nem más, mint Jakab Irén 1998-ban anonimizálva közölt úgynevezett hosszan követett esete.²⁶ Egy pécsi alkotó (H. Zs.), akit Jakab még emigrációja előtt, a páciens tinédzser korában, 1959 januárjában ismert meg a pécsi klinikán, majd később magyarországi látogatásaikor felkeresett, és a kollégák beszámolóin keresztül is figyelemmel kísért. Vagyis az 1965-ös cikk esettanulmányai közül az egyiket Pécsről vitte magával Jakab Irén Topekába. A pécsi években, a Reuter Camillo gyűjtemény rendszerezésével születő *Zeichnungen und Gemälde der Geisteskranken*,²⁷ amely 1956 „legszebb könyve” lett, magyarul 42 év késéssel jelent meg. Ezt a késedelmet kárpótolja, hogy a történeti 15 esettanulmányt a szerző egy 16-ikkal, egy „új, hosszan követett eset”-tel, ezzel a kilencvenes években is még alakuló alkotói életút bemutatásával egészítette ki. A több mint négy évtizeden át kitartó figyelem, amit a pszichiáter a festőként ismert hajdani kezelt munkásságára fordított, a terapeuta és a páciens élettörténeti összefonódásának tanúja; a lélekgyógyászat sajátos orvos-beteg kapcsolatára, és annak ugyancsak sajátos idődimenziójára pillanthatunk rá.

A cikk egy másik részlete, nevezetesen a kommunikációs szakadék áthidalásáról szóló gondolatsora ugyancsak az anyanyelvi közeggel fenntartott kapcsolatot, érzelmi kötődést, az anyanyelvi kapcsolati hálóból töltekezés lehetőségét mutatja: „...nagyon gyakran azon kapjuk magunkat, hogy a pácienssel a saját szintünkön próbálunk kapcsolatba lépni. Ez kommunikációs szakadékhöz vezet nemcsak a verbális megközelítésben, hanem a nonverbális technikákban is. A mi feladatunk, hogy átlépünk ezen a szakadékon és a páciens oldalán kezdve segítsük a híd felépítését, vagyis lerakjuk az alapköveit egy olyan hídnak, amelyen ő visszatalál a társadalomba.”

Ez a meggyőződéssel alkalmazott technika Madge Gerber, vagyis Gerber Magda gyerekfejlesztő módszerével egy töről fakad. Gerber Magda Pikler Emmi iskolájából induló csecsemőgondozó és gyermekfejlesztő pedagógus, aki 1956-ban hagyta el Magyarországot, 1957-ben Los Angelesben telepedett le. Jakab Irén barátnőjeként említi őt az interjúban, akit rendszeresen látogatott kaliforniai otthonában, és aki a kifejezés-pszichopatológiai konferenciáknak visszatérő előadója volt. A Jakab szerkesztésében megjelent a *Psychiatry and Art* című konferenciakötetben Madge Gerber olyan esettanulmányokat közöl, amelyek a terapeuta nyelvkeresési kísérleteibe vezetnek be.²⁸ Beszámolójának katartikus része az a leírás, amelyben a terapeuta egy kisgyerek kényszeres nonverbális megnyilatkozásában, a kezek árnyjátékában találja meg a csak óvatosan és türelemmel megközelíthető belépési rést a gyerek belső világához: figyelem és a teljesen egyedi megnyilatkozásokban a közös nyelv, a terápiás közeledés lehetőségének felismerése.

²⁶ Jakab Irén: *Képi kifejezés a pszichiátriában. Pszichiátriai és művészeti elemzés*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998, 124-152.

²⁷ Irene Jakob: *Zeichnungen und Gemälde der Geisteskranken. Ihre Psychiatrische und künstlerische Analyse*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956.

²⁸ Madge Gerber: The Compulsive Use of Nonverbal Expression by Three Very Disturbed Young Children. In: Irene Jakob (ed.), *Psychiatry and Art. Proceedings of the IVth International Colloquium of Psychopathology of Expression, Washington, 1966*. Basel, New York: S. Karger, 1968, 61-67.

Ami megrendítő, az Madge Gerber nyitóképe: az 1966-os washingtoni konferencián Gerber a magyar festő, Szántó György példájával indítja gondolatsorát, Szántó *Fekete éveim* című könyvének ²⁹ megidézésével, amelyben az író megvakulásának történetét, és ezzel egyidőben festőből íróvá válásának folyamatát osztja meg olvasóival. Mert ha valakiben munkál a leküzdhetetlen alkotási kényszer – így Gerber –, mindenképp megtalálja a kifejezés megfelelő módját, és e szemléletes példával a két háború közti Budapest világába röpít minket: „Sokat el kellett felejtenem a tudományból, hogy megtanulhassam megérteni, amit a beteg a maga torz nyelvén beszél” – írja Hollós István analitikus-pszichiáter 1927-ben Budapesten, kényszernyugdíjazása után.³⁰

Jakab Irén, fentebb idéztük már, a zürichi gyermekklinikán a „gyerek svájci”-t sajátítja el, hogy hidat építsen a kis páciensek számára. Mindezen részletek összeolvasásából úgy gondolom, hogy a laikus és professzionális nyelvjárásokban, a verbális és a nonverbális kifejezőrendszerek átfordításában létező multidiszciplináris terápiás környezet olyan izgalmas kihívás lehetett a hatvanas években, amelyben előnyt jelenthetett a két háború közti kelet-közép-európai szocializáció. A nyelvek iránti, még a Monarchiából átöröklött nyitottság, a másik megértésére irányuló kíváncsiság és szükséglet volt a hamuba sült pogácsa a kivándorló pszichiáterek és pszichológusok poggyászában. Volt tapasztalatuk azzal kapcsolatban, hogy a nyelvek sokfélesége és különbözősége, legyen az verbális, vagy nonverbális firkálmány, nem jelenthet akadályt, sokkal inkább lehetőség a páciens megértésére. A Scribbling cikk, mint egy szövegmélt, ennek a terápiás ambíciónak és elhivatottnak az őrzője.

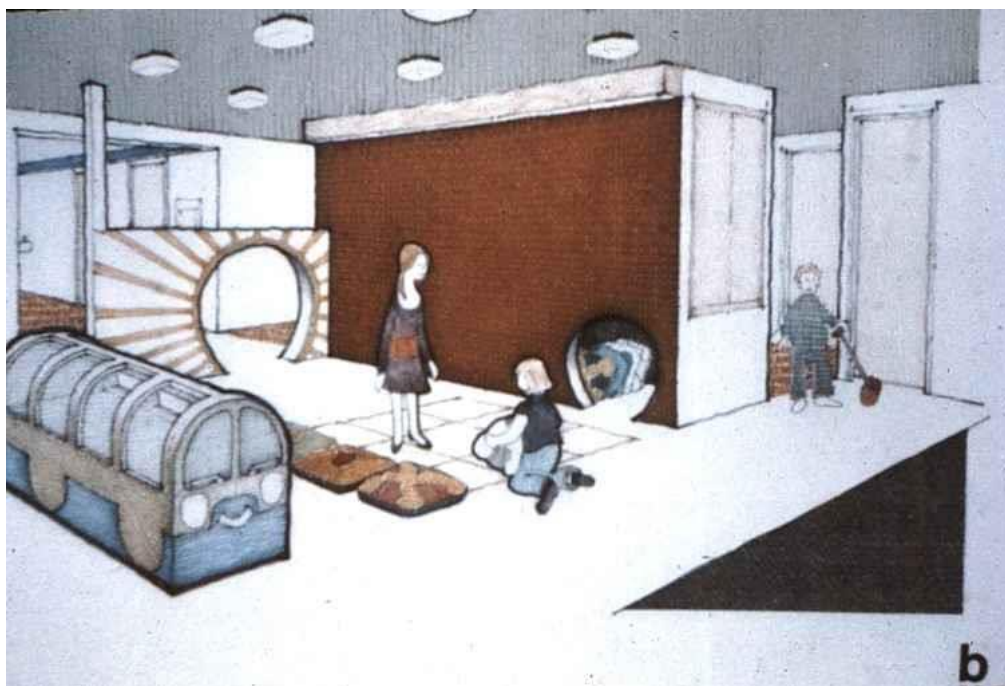
Az Akadémiai Kiadó oklevele „1956 legszebb könyve” számára (MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény Jakab Irén hagyaték)

²⁹ Szántó György: *Fekete éveim*. Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1934. Új kiadása: Budapest: Gondolat, 1973.

³⁰ Hollós István (1927): *Búcsúm a Sárga Háztól*. Budapest: Cserépfalvi, 1990, 67.

Kisfiú rajzolás közben (John Merck Program, 1975 körül, MTA PMGy Jakab Irén hagyaték)

A John Merck Program gyerekfoglalkoztatója a tervezés fázisában (1972, MTA PMGy Jakab Irén hagyaték)